

NOUVELLES SOURCES

DE MOÏSE DE KHOREN,

III.

Moïse de Khoren continue au chapitre 88 du livre II la notice sur l'empereur Constantin qu'il a commencée au chapitre 83. Comme pour marquer que les deux morceaux, malgré les quatre chapitres qui les séparent, sont dans la pensée de l'auteur intimement liés, le second débute par la même phrase qui a servi à clore le premier (Ք բառնայն Աստուծոյ զբանարսն ամենայն յերեսաց կոտանգիանոսի).

Le chapitre 88, pris dans son ensemble, est moins contraire à la vérité historique que le chapitre 83. Il contient cependant, ainsi que nous allons le voir, des erreurs fort graves, de nature à nous faire supposer que l'historien suivait des sources peu dignes de foi.

Trois de ces données inexactes ont déjà été relevées dans notre premier article.¹ Nous les signalons de nouveau ici :

I. Licinius est regardé comme le subordonné, le vassal de Constantin, tandis que, en réalité, il était tout à fait indépendant de celui-ci.

II. Saint Basile d'Amasie a subi le martyre à l'occasion des faits relatés dans la légende de sainte Glaphyra, qui ne peut être historique.

III. Licinius, après sa défaite, fut exilé en Gaule. Nous savons au contraire de source certaine qu'il avait été relégué à Thessalonique, où il fut mis à mort peu de temps après.

Nous écrivions alors sans avoir en le loisir de recourir aux textes, et ne faisons guère que résumer quelques pages de l'intéressant travail du Dr. Fr. Goerres sur la persécution de Licinius.² Seulement, au lieu de regarder avec le savant allemand Moïse de Khoren comme la source des Acta S. Basilei,³ où se retrouvent les erreurs que nous venons d'énumérer, nous renversons les termes du problème et déclarions que l'historien arménien avait au

ՆՐԱՆԳՈՆՆ ԸՂԻՐԻՔ
ՄԱՍԳՆՍՍԻ ԽԱՐԵՆԱՅԻՆՈՍ

Գ.⁴

Մովսէս Խորենացի Բ գրոց 22. զլիւնն մէջ կը շարունակէ կոտանգիանոս կայսեր նկատմամբ այն տեղեկութիւնը, զոր 29. զլիւնն մէջ սկսած էր տալ :¹ Թեեւ շրթ գլուխը կը բաժնեն զանոնք, սակայն կարծես թէ չուզէնելու համար որ այն երկու կտորներն անձուկ կերպով կապուած են հեղինակին գաղափարին մէջ, երկրորդը կը սկսի նայնախագաստեմանին՝ որով փակուած էր առաջինը. (Ք բառնայն Աստուծոյ զբանարսն ամենայն յերեսաց կոտանգիանոսի . 7.)

22. զլիւնն անդողկին առեալ՝ այնչափ հակառակ չէ պատմական ճշմարտութեան որչափ 29. զլուխը : Սակայն ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ թանկ էր այնպիսի սխալներ ունի, որոնք ենթադրել կու տան թէ պատմագիրն զարմանալ է այնպիսի սղբիւրներ, որ քիչ արժանաչաւու էին :

Այս անձեղջ տեղեկութիւններէն երէք հասն սղբէն ժամանցած էինք մեր առաջին յօդուածին մէջ² : Հոս կը նշանակենք զանոնք կրկին անգամ :

Ա. Լիկինիանոս նկատուած է իբրեւ ստորակարգեալ, իբրեւ հպատակ կոտանգիանոսի, մինչդեռ յերականութեան բարձրակէն անկախ էր վերջինէս :

Բ. Ս. Բասիլէոս Ամասիացի մարտիրոսութիւն կրած է այն զիպոց առթիւ՝ որ կը պատմուի Սբրտ հոյն Գաղիկառայ զլուսին մէջ, որ չի կրնար պատմական ըլլալ :

Գ. Լիկինիանոս՝ իբ պարտութեանէն ետք՝ Գաղղիա կ'աքսուրէր : Ընդ հակառակն ստոյգ աղբիւրն գիտենք որ Լիկինիանոս Թեսսալոնիկէ արտաբուցուաւ, ուր քիչ ժամանակ վերջը սպանուեցաւ :

Այն ժամանակ կը գրէինք առանց պարզող ունենալու բուն իսկ ընտարները գործածելու, այլ միայն ծայրաբայ կը համոտուէինք Տր. Փր. կեռիս Լիկինիանոսի հայած մանկ վոյզ դրած հետաքրքրական երկատրութեան քանի մ'էջերը :³ Միայն թէ փոխանակ գերմանացի գիւնականին հետ համարելու թէ Մովսէս Խորենացի ըլլալ սղբիւրն «Ակայութեամ Ս. Բասիլիոսի» (Acta S. Basilei), որուն մէջ կը գտնենք վերստին այն սխալներն՝ զոր թուեցինք, շրջած էինք ինչգրին եղբերք եւ յայտ :

¹ Ուսուցչական Գաղղիէի նախննջաց յօդուածը «Մ. Խորենացի եւ Պարթենոսց ծագումն» սխալմամբ իբրև երրորդ նշանակուած էր «Նորագոյն Աղբիւրաց», շարքին մէջ : Հստ նշողնակն զառաջագրին այն ուսումնասիրութիւնը բարձրակէն անկախ կտոր մնն է : Այսօր նրատարակած յօդուածն շարունակութիւն է անոր որ նրատարակուեցաւ «Հ ա մ դ ի Կ ի ս», անցնալ տարւոյ Նիկոնիանոսի թուոյն մէջ :

² Cf. Հանգեւ, 1892, pp. 251 et 373.
³ Հանգեւ, 1892, p. 253.
⁴ Kritische Untersuchungen über die Licinianische Christenverfolgung. Jena, 1875, p. 115 sv.
⁵ Acta Sanctorum, Aprilis T. III, p. 422 sv. et p. XLII sv.
⁶ Մովս. «Հանգեւ», 1892, էջ 251 եւ 373.
⁷ «Հանգեւ», 1892, էջ 253.
⁸ «Քննարարական հետազոտութիւնք Լիկինիանոսի հաւանաջ վոյզ», (Dr. Fr. Görrer, Kritische Untersuchungen über die Licinianische Christenverfolgung, Jena 1875, p. 115ff.)
⁹ Acta Sanctorum Aprilis, Tom. III, p. 422 ff. եւ p. LXII ff.

contraire fait des emprunts à ce même document. Aujourd'hui, après une étude minutieuse du chapitre II, 88 de l'Histoire d'Armenie et des Acta, nous ne pouvons que persévérer dans notre opinion, en y apportant toutefois quelques légers changements, et nous espérons être en mesure de faire passer notre conviction dans l'esprit du lecteur. C'est ce que nous allons tenter en examinant successivement chacune des affirmations inexactes de Moïse de Khoren.

I. «Lorsque Dieu eut fait disparaître de devant Constantin tous les tyrans [c. à d. ses compétiteurs], celui-ci éleva à de grands honneurs Licinius, lui donna en mariage sa sœur de père, et lui conféra la pourpre et le diadème de César, en le faisant monter au second rang et en mettant tout l'Orient sous sa souveraineté.» Tel est l'exposé que nous fait Moïse de Khoren de la situation de Licinius vis-à-vis de Constantin. Il n'est guère facile de tracer un tableau moins conforme à la réalité historique. On en jugera par un résumé fort succinct des événements.

Licinius fut proclamé Auguste par Galère en 307, avec le second rang dans l'empire (après Galère). Constantin, qui était César depuis la mort de son père (306), ne reçut de Galère le titre d'Auguste qu'un an après Licinius, en 308. Galère mourut en 311. L'année suivante Constantin vainquit Maxence et joignit à ses états l'Italie et l'Afrique. En 313 Licinius se rencontra à Milan avec Constantin, dont il épousa la sœur Constantia. Cette même année, ayant été attaqué à l'improviste par Maximin, Auguste de l'Orient, Licinius le battit et réunit à sa part de l'empire (l'Illyrieum) l'Orient, part de Maximin. Il n'y avait plus maintenant que deux empereurs parfaitement indépendants l'un de l'autre, mais entre lesquels la guerre ne pouvait tarder à éclater; cependant la lutte définitive entre Constantin et Licinius et la défaite de ce dernier, n'eurent lieu qu'en 323.

Licinius n'était donc en aucune manière subordonné à Constantin. Les Acta S. Basilei trahissent un point de vue opposé. Nous y lisons en effet que Constantin «envoya Licinius combattre Maximin.» Mais cette simple affirmation n'est pas suffisante pour que nous y reconnaissons la source de Moïse de Khoren. Nous croyons plutôt que celui-ci avait sous les yeux l'Histoire ecclésiastique d'Eusèbe, à laquelle il a fait de fréquents emprunts dans tout le cours du livre II, en se servant de la

արարած թէ ընդհակառակն հայ պատմին այս յերեւոյ յիշատակարանն փոխառութիւններ քան էւ Այսորս «Հայոց պատմութեան» Բ զորց 2Ը գլուխն եւ Արդր մանակրկիտ առասուսանքելով՝ մեր առաջին կարծեաց մէջ յարասուել է միայն կրնանք, սակայն ջանի մը թէթէե փոփոխութիւններ ընելով, եւ կը յուսանք թէ կարող պիտի ըլլանք մեր համազումը նաեւ ընթերցողին մտաց մէջ ալ ծնուցանել: Գիտի ջանանք փորձել զայս քննելով հետահետեւ Մովսիսի Խորենացոյ անճիշտ նախադասութեանց ամեն մէկը:

Ա. «Ի բառնանի Աստուծոյ դռնաւորն աննայն (պոյտիքն՝ իւր միջակիցնեքը) յերեսաց Կոստանդինոսի՝ մեծարեաց նա զԼիկինիանս մեծութիւն յոյժ, եւ եւ նմա կոտութեան զըրդ իւր ոչ համանայր, ծիրանեզ եւ պակաս կոյսերական զարգարեաց զնա, եւ յերկրորդականս հասուցնու պատիւս, աքոյոյ ամենայն արեւելից կայոյցը:» Այսպէս է Մովսիսի Խորենացոյ պատմածը Լիկինիանոսի զբից նկատմամբ առ Կոստանդինոս: Գիտի չէ ընծայել պատկեր մ'որ պատմական իրականութեան աւելի անհամանայն զանուի ջան զայս: Ընթերցողն թոյլ կրնային զատել զիսպց յաշրջը շատ հակիրճ համառութենէն:

Լիկինիանոս «աւգուստոս» հրատարակուեցաւ Գաղղիոսեն 307ին՝ երկրորդ աստիճանն ունենալով ինքնակալութեան մէջ (Գաղղիոսեն ետքը): Կոստանդինոս՝ որ իւր հօր մահուանէն (306) ի վեր կեսար էր, Գաղղիոսեն ընդունեցաւ «աւգուստոս» տիտղոսը Լիկինիանոսն ասորի՝ մտին 308ին: Գաղղիոս մեռաւ 311ին: Յաշրջը ասորն Կոստանդինոս յաղթելով Մաքսիմիանոսին՝ իւր ունեցած երկիրներուն հետ կցեց նաեւ Իտալիան եւ Աֆրիկէն: Լիկինիանոս 313ին հանդիպեցաւ Միլանի մէջ Կոստանդինոսի, որուն Կոստանդինոս քոյրը կուսթեան առաւ: Ճիշդ այս ասորն յանկարծակի յարմակով կրկնով Մաքսիմիանոսն՝ որ Արեւելից աւգուստոս էր, Լիկինիանոս յաղթեց անոր եւ իւր պետութեան (որ էր Լիւզիէ) կցեց նաեւ Արեւելքն որ Մաքսիմիանոսի մասն էր: Այնուհետեւ միայն երկու ինքնակալք կոյսի՝ իրորմէ բուրբոյն անկախ, բայց ասոնց մէջ պատերազմ մը ծագելը շատ հեռու չէր. սակայն Կոստանդինոսն եւ Լիկինիանոսի մէջ վերջնական կռիւն աւ վերջնայն պարտութիւնը հազեա 323ին կատարուեցաւ:

Ուրեմն Լիկինիանոս Կոստանդինոսի աստարակարգեալը չէր երբեք: Բայց վրտ Ս. Բուսիլեոսի հակառակ անասկէտ մը մասնանիշ կ'ընէ: Արեւմտեց ալ կը կարգարե հոն թէ Կոստանդինոս «առաջինը զԼիկինիանոս մարտնչել ընդդէմ Մաքսիմիանոսի:» Սակայն այս պարզ նախադասութիւնը չի բաւեր որ զինքն իրրեւ Մովսիսի Խորենացոյ աղբիւրք նկատենք: Աւելի կը կարծենք թէ Խորենացի Եւսեբիոսի «Եկեղեցական Կոստանդինոս» ալքիս առջեւ ունէր, որով շատ անգամ փոխառութիւններ կ'ընէ Բ զորց բովանդակ ընթացքին մէջ՝ զործա-

1 Cf. Duruy, Histoire des Romains, VII, p. 13 sv.

2 Cf. Duruy, Histoire des Romains, VIII, 42 13 ff.

version arménienne. Il pouvait y lire que « Licinius avait été jugé digne de recevoir le second rang après le grand empereur Constantin, d'épouser sa sœur et d'entrer ainsi dans son illustre famille ». Et ce qui vient confirmer notre hypothèse, c'est que Moïse de Khoren et Eusèbe se rencontrent dans l'emploi de deux expressions pour le moins singulières : tous les deux regardent Constantin comme le bienfaiteur (բարեգործ, πανευσεργής) de Licinius, et tous les deux, parlant des débauches de ce dernier, font de lui un vieillard (ալեւոր, ἄσχατόγερος), alors que, d'après les calculs de Valesius, il ne devait avoir que 55 ans.

II. « Licinius causa de grands ennuis à sa femme par sa passion pour la bienheureuse Glaphyra, ce qui l'amena à faire mourir saint Basile, » évêque d'Amasie, dans le Pont. » Une pareille phrase suppose connue la légende de sainte Glaphyra, cette suivante de Constantia, femme de Licinius, qui, pour échapper aux obsessions de l'empereur, résolut d'aller se cacher en Arménie, mais s'arrêta à Amasie où elle vécut sous la protection de l'évêque Basile. Licinius, ayant apprêté le lieu de sa retraite, ordonna de lui amener à Nicomédie la jeune fille et l'évêque; mais celle-ci étant morte sur ces entrefaites, Basile seul fut conduit auprès de l'empereur qui le condamna à mort et fit jeter son cadavre à la mer. Or cette légende de sainte Glaphyra ne se rencontre que dans les Acta S. Basilei, dont nous aurons tout à l'heure à apprécier la valeur. Moïse de Khoren a donc connu et utilisé au moins un fragment de ces Actes.

III. Mais là où le rapport des deux textes devient le plus frappant, c'est lorsqu'il s'agit du châtimeut infligé à Licinius après sa défaite par Constantin. « Dieu, dit Moïse de Khoren, livra entre ses mains Licinius, qu'il épargna parce que c'était un vieillard et aussi son beau-frère; il le fit conduire dans les Gaules, chargé de chaînes, et mettre aux mines, afin qu'il invoquât Dieu, contre lequel il avait péché, et qui peut-être se montrerait miséricordieux envers lui. » D'autre part nous lisons dans les Actes de saint Basile: « Après l'avoir

ծերով հայերեն թարգմանութիւնը: « Արժանի համարեալ էր Լիկինիանոս ընդունել զբարեբազ աստիճան յետ մեծի ինքնակախին Արսաստօղոսայ, առնուլ ի կուսութիւն զքայլ նորս եւ այսպէս ի հայտնայ ընտանիս նորս ընկաւեալ իննելի: Գրե հետ թարգմանիւն էր հաստատուի անով որ թէ Մ. Խորենացի եւ թէ Եւսեբիոս երկուս առեւտագով նորանշան ըստարանութեանց գործածութեան մէջ էր միարանի: Երկուքն ալ Արսաստօղոսայս էր նկատեն իրր Լիկինիանոսի բարեբազը («Պարեբազ», ΠΑΝΕΥΣΕΡΓΕΤΗΣ), եւ երկուքն ալ՝ էրր վերջնայ շուշարանութեանց զրոյս էր խափն, որքէն ծեր եղած էր համարին, («ալեւոր», ἄσχατόγερος,*) մինչդեռ ըստ հարաւի վաղեմութի՝ հարեւ 55 տարեկան էրած կրնայ ըլլալ:

Բ. Լիկինիանոս «զինի իւր ի մեծ նեղութիւն որդեղ, սակի արտութեան երանելոյն Գլափիրոսայ, զնան որչ պապն զուարթն Բառնիլիոս՝ Պանտոպոպոս կարգապետ:» Այսպիսի ըստարանութեան կերպը իբրեւ ծանօթ կ'ենթադրէ որրոհ հայն Գլափիրոսայ զըրոյսը՝ որ Արսաստօղոսայի՝ Լիկինիանոսի կրնալ նաժտեան էր, եւ ինքնակախին հետարագուսթիւն ներէն ապառաչու համար որչեւց շուշար շաղապարհն էր թէ ալ թէ աքընը, ըսոյց կանչ առաւ: Ամստահալ որ Բառնիլիոս կարգապետին պաշտպանութեան ներքեւ կ'ապրէր, Լիկինիանոս իմանալով անոր ընթացան անեղը՝ հրամայեց որ իբրեւ նիկոմեդիոս թերեւս օրհորդն ու կարգապետը՝ Սափայն նայն օրհորդն այս միջոցները մեռած ըլլալով՝ միայն Բառնիլիոս տարուեցաւ ինքնակախին, որ ի մահ հաստարանից շայն եւ մտքմիտը ծով նետել տուաւ: Արք որրոհ հայն Գլափիրոսայ այս զըրոյսը միայն Ս. Բառնիլիոս վարացի մէջ էր գտնուի, որուն արժեքն այժմ իսկ դիտի գնահատուելը: Մտնելու Խորենացի արեւմն այս վարացի գոնէ մեկ հաստարանորը տեսած է եւ գործածած:

Գ. Սափայն երկու ընազարց նմանութիւնն այն տեղ առնելն աւելի աչքի էր զարեւ, ուր էր պատմութի Լիկինիանոսի կրած պատիժը Արսաստօղոսանոսէն յաղթութեանէ ետքը: Մտնելու Խորենացի կ'ըստէ. «Իսկ իբրեւ եկն յաղթեցն Արսաստօղոսանոս, մտանեաց Արսաստօղոս ի ձեռս նորս զԼիկինիանոս: յոր ինչայեալ որչեւ ի ծերանի եւ ի բեւաւոր, ետ առնել ի Գաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանքը գնել ի մետաղ, զի աղօթեացէ աւ Արսաստօղոս՝ որսժ մեղաւ, թերեւս երկայնամիտ լիցի առ նա:» Միւս կողմանէ էր կարգապետ Ս. Բառնիլիոս վարացի մէջ. «Եւ պատահահապ զնա գրեթէ մինչեւ յմեռանել առաւ:

* Livre X, ch. 8. . . βασιλέως μεγάλου Κωνσταντίνου θουεργείων τιμής, επιγαμβρίας τε και συγγενείας της άνωτάτου ήξωμένου. Il est bien regrettable que nous n'ayons pas la traduction arménienne de ce fragment. On sait que l'édition de Venise de l'Histoire ecclésiastique est incomplète des dernières pages.

* Բառնիլիոս, non pas Բարաբել.
 * Իսկ իբրեւ եկն յաղթեցն Արսաստօղոսանոս, մտանեաց Արսաստօղոս ի ձեռս նորս զԼիկինիանոս: յոր ինչայեալ որչեւ ի ծերանի եւ ի բեւաւոր, ետ առնել ի Գաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանքը գնել ի մետաղ, զի աղօթեացէ աւ Արսաստօղոս՝ որսժ մեղաւ, թերեւս երկայնամիտ լիցի առ նա:»

* Գրեք ժ. ԿԷ. Ը. . . βασιλέως μεγάλου Κωνσταντίνου δευτεροειου τιμής, επιγαμβρίας τε και συγγενείας της άνωτάτου ήξωμένου. Հաստ ցուայի է որ այս կարգի հայերեն թարգմանութիւնը էր պակաս, Երանթէ է որ Երեզրուտան Արսաստօղոսան ի կենդանայ ապարանութեան մէջ վերջին կերպ պատահուար նա:

* «Եւ, ἄσχατόγερος, որ ՚յ. յնկանալն էր թարգմանուի, ըստ աւելի էր ցոցըն՝ քան զպարս աշտար:»
 ԽՄԳ:
 * «Բառնիլիոս, եւ մէջ Բարաբել, — շըրադայն Բառնիլիոս:»

châtié presque jusqu'à le faire mourir, Constantin envoya Licinius habiter dans les Gaules, dépouillé de toute autorité royale. Il ne le fit pas mourir en effet, bien qu'il eût mérité mille morts, parce qu'il était son beau-frère; mais il lui dit devant tout le sénat: Pleure tes fautes, repens-toi des crimes que tu as osé commettre; fais le bien sans te relâcher jamais, et peut-être Dieu te sera-t-il propice et miséricordieux.»¹

La ressemblance, nous dirions volontiers l'identité des deux récits nous paraît évidente. Si quelques-uns toutefois persistaient à ne pas la voir, nous allions leur présenter un petit fait, de minime apparence, mais bien de nature à forcer la conviction.

Nous ne voulons pas revenir sur la grave erreur commise par les deux textes, et par eux seuls, qui consiste à faire exiler Licinius dans les Gaules. Voyons seulement en quels termes cette erreur est exprimée. Moïse de Khoren dit: *ևս ասանել ի Գաղղիսու*. Personne n'osera prétendre que *Գաղղիսու* soit un mot arménien. Or dans le texte grec correspondant des Acta nous lisons: *εις Γαλλίους*² *αὐτὸν ἀποστέλλει κατοικεῖν*, et le mot *Γαλλίους* n'est guère plus grec que *Գաղղիսու* n'est arménien. C'est un barbarisme des mieux caractérisés, tel qu'on en rencontre assez souvent dans la littérature hagiographique. La seule présence d'un pareil mot dans les deux documents constitue une preuve absolue que l'un dérive de l'autre, et, dans le cas présent, ce n'est pas le grec qui peut provenir de l'arménien de Moïse de Khoren.³

¹ *Καὶ ἀγεθὸν μέχρι θανάτου παιδείας αὐτῶν, ὡν βασιλικῆς καὶ τῆς οἰαστῶν ἀρχικῆς ἐξουσίας, εἰς Γαλλίους αὐτὸν ἀποστέλλει κατοικεῖν. Διὰ γὰρ τὸ εἶναι αὐτὸν γαμβρὸν, οὐκ ἔθανάτωσαν αὐτὸν, τὸν μωρικὸν θανάτων ὕπαισιν, εἰσὼν αὐτῷ ἐπὶ πάσης τῆς Συγκλήτου, Κλαύσον καὶ μετατόσον ἐφ' οἷς ἐτόλμισας, καὶ ἀγαθὰ ἐργαζόμενος, μὴ ἵνδοσης ποτὲ ἰσως ὁ Θεὸς Πλεῖός σοι καὶ εὐμενής. . . . γνήπται. Acta S. Basilei, § 21.*

² Dans le texte des Acta sanctorum on lit *eis Gallias*, mais c'est là une correction de l'éditeur, qui nous prévient par une note que l'original porte *Γαλλίους*. Le seul manuscrit de Paris qui contienne les Actes de S. Basile (XIIe siècle) a également la leçon *Γαλλίους*. (Gr. 1584, f. 138 v°.)

³ A la suite des Actes du martyre de S. Basile les éditeurs des Acta Sanctorum impriment un Panégryrique (*Ἐγκώμιον*) du même saint, qui n'est guère qu'une amplification oratoire du premier document. Dans ce Panégryrique se trouve, appliquée à Licinius, la citation biblique Jérémie XIII, 23 («S'il est impossible au léopard de changer ses taches, et un nègre de changer sa peau, etc.») Moïse de Khoren, dans notre chapitre 88, fait le même usage du même verset, qu'il ne cite pas d'après la Bible arménienne. Il y a certainement là plus qu'une simple coïncidence. Peut-être la citation se trouvait-elle d'abord dans les Actes utilisés par Moïse de Khoren, et en aura-t-elle disparu par suite du mauvais état d'une partie du texte. Dans tous les cas le passage est devenu, dans le Panégryrique, presque incompréhensible: *Աλλ' ἔλαδον, Αἰθίορα ὀμίχλον, καὶ παρόδαίε κελύου ἀποθέσθαι τὸ κατόστιον, § 6. Les manuscrits de Paris Gr. 1500 et 1604 donnent le même texte.*

քե Կոստանդիանոս զԼիկինիանոս արձակել ի Գաղղիս, զրկեալ յամենայն իշխանութենէ սարքունի: Այսպէս զիս որ արժանի էր բեր մահուան մեռանելոյ, քանզի թեալոր իւր էր, բայց սակ ին առաջ ամենայն ձեռակոյտ ժողովոյն. Կոնստանտին ևս ապաշահեալ զարքայ, եւ արա զարհու եւ մի՛ երբէք թողարարեցա, թերեւս որդրմանցի քեզ Առուսան եւ երկայնամիտ լինի:»¹

Երկու պատմական ընդերու նմանութիւնը՝ հ'ուղեմը բնէ նշխարութեանը՝ ակնարկման կենդանու մեծ: Սակայն եթէ շատանին անոր բնագոյնի զայս, կը դնենք այժմ՝ իրենց առջև փոքրիկ դեպք մը՝ որ թէեւ զուգարեայ էրեւոյ, սակայն այդպիսի է որ կը բնագոյնաւէ Տամարայ:

Չենք ուզիք զարձակել խօսք պատմական թանկեր իրարմէ վրայ՝ զոր երկու բնագրիք ալ գործած են, եւ այժմ՝ իրենք միայն, այսինքն է Լիկինիանոսի ի Գաղղիս սարարարին: Միայն ստանալով թէ էին թառեղով բացարարուած է այս սեպը: Մ. Խորենացիի հ'ըստ «Ես ասանել ի Գաղղիս»: Այս քրիստոսի Տամարակի պնդել թէ «Գաղղիսու» Տայերեն բառ մ'ըլլայ: Արդ վերջոյ ասոր Տամեմատուան յայտարար բնագրին մէջ կը կարգաւոր *εις Γαλλίους* *αὐτὸν ἀποστέλλει κατοικεῖν*. Եւ *Γαλλίους* բառը նշոյնապէս յայտարարէ չէ՛ որ զիս «Գաղղիսու» չէ Տայերեն: Այս այլ այն շատ ասանելույստեղի խժտարանութեաներէն (barbarisme) է, որոնց բառական յաճանք կը Տանդիպիցի որբաբառակա՛ն մտանալարութեան մէջ: Երկու յիշատակարանացու մէջ ալ այսպիսի բառի մը գտնուելը միայն իսկ բացարձակորեն կ'ապացուանէ որ մին մընէն յաւաքէ եկած է, եւ այս դէպքերն մէջ յայտարարէ չէ, որ Մարտիրոս Խորենացույ Տայերենէն յառաջ եկած կ'ընայ ըլլայ:»

¹ Acta Sanctorum Հրատարակութեան բնագրին մէջ *εις Γαλλίους* կ'ընթերցանուք. բայց Հրատարակիչ որբաբառութեան է այն, որ նախօրէն թանկ մը մէջ էր նշուած: Եւ թէ նեապիտր *Γαλλίους* անի, Փարիզի մի միայն նեապիտրի որ Մ. Բուրիշու վարդապետի (ԺԲ դարին) նմանապէս *Γαλλίους* կը կարգէր. (Զեռ. Եւսուս. 1534, Թ. 138 բ'):

² Acta Sanctorum քրքին Հրատարակիչը Մ. Բուրիշուի փոքարանութեանէ ետքը կը ապարդին ներհանալով (*Εγκώμιον*) նայ որբը, որ սերը բան չէ, բայց եթէ ասանել յիշատակարանին Հետարանական Կոնստանտինոսի մէջ *Γαղղիս* մէջ *Լիկինիանոսի* նկատմամբ գործածուած էր պանկեր Ս. Փարէնի կուսում մը Եթեմ. ժ. Գ. 23: («Եթէ փոխիցէ շահիկ կուսում իւր, եւ ինչ զիսուս կուսում կուս, Մարտիրոս Խորենացի նայ իսկ ՁԷ դիմումէ մէջ կուսում կ'ընէ այս ապքը, որը չի բերի ի մէջ ըստ Տայերեն թարգմանութեան Առուսանանի: Այս սեպը չով պարզուած ըստ քրքիտարութեան չէ թերեւս կուսում նախնայոր կը գտնուի վարդապետի քր Մ. Խորենացի գործածան է, եւ յնայ աներեւոյթիցի կ'ընան է բնագրին մէջ մտնիլ խաչարարուած ըլլալուն: Գամմանայ գէպս ներքաղցին մէջ այս սեպը անՏամարայի եղած է այսպէս. *Աλλ' ἔλαδον, Αἰθίορα ὀμίχλον, καὶ παρόδαίε κελύου ἀποθέσθαι τὸ κατόστιον, § 6. Փարիզի նեապիտրի* թիւ 1500 եւ 1604 մեծանայ բնագրը մըր առէն կը դնէ:

Il résulte de ce qui précède que l'auteur de l'Histoire d'Arménie a mis à profit, dans le chapitre qui nous occupe, et cité une fois presque textuellement, certaines parties des Actes du martyre de saint Basile, évêque d'Amasie.¹ Ce document se donne comme l'œuvre d'un prêtre nommé Jean, de Nicomédie, qui visita S. Basile dans sa prison, et prétend nous raconter «ce qu'il a vu, entendu et appris.»² Nous aurions donc là une source contemporaine et de grande autorité. Mais depuis longtemps les savants les plus compétents dans les questions d'hagiographie, comme Henri de Valois (Valesius), Pagi, Ruinart, Tillemont, etc. ont démontré que cet écrit ne pouvait être authentique et que sa valeur historique était pour ainsi dire nulle. Goerres, qui s'est occupé le dernier des Acta S. Basilei, va même jusqu'à en attribuer la rédaction au Métaphraste, c'est à dire qu'il la fait descendre jusqu'au Xe siècle.³ Un pareil jugement est en tout cas fort exagéré. Si l'hypothèse que nous allons exposer maintenant vient à se vérifier, nous aurons une base pour fixer la date approximative des Actes de S. Basile.

Nous demandons au lecteur la permission d'abandonner pour un instant la méthode rigoureuse que nous nous sommes appliqué à suivre jusqu'ici, et d'entrer dans le champ des suppositions. La seule excuse que nous puissions alléguer est que nous n'avons pas sous les yeux le Socrate arménien, et que les premiers chapitres du livre I manquent dans le manuscrit N° 693 de S. Lazare, sur lequel nous avons obtenu de précieux renseignements grâce à l'obligeance du savant P. Basile Sarkisian. Nous allons essayer de suppléer à cette lacune par des conjectures auxquelles nous ne voulons pas donner plus d'importance qu'elles n'en ont réellement: elles seront jugées sans appel par le premier qui aura un manuscrit complet à sa disposition. Cette discussion va du reste nous donner l'occasion de placer quelques petits détails qui ne manquent pas d'intérêt.

Il nous semble assez difficile d'admettre que Moïse de Khoren se soit servi des Acta S. Basilei comme source indépendante, soit

նախընթացէն կը հետեւի որ «չայոց Պատմութեանը հեղինակը գործածած է այն գրեւոր մէջ՝ որուն վրայ է խաղըրեցին, եւ անգամ մը գրեթէ բառացի կերպով ի մէջ բերած՝ Ամասիոյ եպիսկոպոսին՝ Բասիլիոսի վկային Ազոցոց ինչ ինչ մասերը՝՝ Այս յիշատակարան իրեն հեղինակն կ'ուանէ Յովհաննէս անուն Նիկոմեացի քահանայ մը, որ Ս. Բասիլիոսի յայտ ելած է քանոնք մէջ, եւ կը պնդէ թէ էր պատմիչ՝ զոր ինչ ետես եւ լուսեւ ի վերայ եհասաւ»¹ Ռուսի ժամանակակից եւ մեծ ճարտիւթիւն անեղոջ աղբիւր մը կ'ունենայր առջեւնր: Սակայն շատ ժամանակէ ի վեր սրբաբանական ինչորոց մէջ ամենէն աւելի հմուտ գիտնականը՝ ինչպէս Հենրիկոս de Valois (Վալէսիոս), Փաֆի (Pagi), Ռուինարտ (Ruinart), Յիլեմոնտ (Tillemont) եւն ջոնցուլած են որ այս գրութիւնը չի կրնար վաւերական ըլլալ, եւ իւր պատմական արժեքն՝ այսպէս բնուշ համար հասարակ է արջի: Կէտեւ՝ որ Ս. Բասիլիոսի Վարդի վերջին անգամ քննեց, աւելի եւս յառաջ կ'երթայ եւ զայն կը վերագրէ Մետափրաստատի խմբագրութեան, այսինքն է՝ վերջն է զոր կ'ընկերէ: Եամանայն գէպս այսպիսի գտնատան մը շատ շահագանց եւ՝ Եթէ է այն ենթագրութիւնը՝ զոր այժմ՝ պիտի պարզենք, հաստատուի, Ս. Բասիլիոսի Ազոցոց ժամանակը մերձաւորապէս որոշ հաստատելու համար կուուան մը կ'ունենանք:

Ներդրութիւն կը խնդրենք ընթերցողէն որ վայրկեան մը թողուք մեր Եղապարհայն մեծ որուն հետեւեցանք ցայ վայր, եւ ենթագրութեանց ասպարէզը մտնենք: Կրնանք միայն լայն ի մէջ բերել ի շուտագործիւթիւն մեր՝ որ արջ բնուշ լուսինից Սիւրբասայ հայրերնը, եւ վերջնայն Ս. Գրոց առաջին գլուխները կը պակսին Ս. Ղազարու թ. 693 ձեռագրին մէջ՝ որուն նկատմամբ մեծ այսպիսի տեղեկութիւններ ստացանք գիտնականն Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի արձանութեանը: Ար փորձենք այժմ այս պարագայը լեցրել ենթագրութիւններով, որոնց սակայն աւելի Եմերսոնութիւն մը՝ քան զոր արդեամբք ունին, սալ չենք ուղեք: ասոնց վրայ վերջական զճիտը պիտի ուղայն՝ որ առաջին անգամ ամբողջական ձեռագիր մ'ունենայ իւր արձանագրութեան ներքեւ: Բայց աստի այս հեռագրութիւնն առիթ կու տայ մեզ քանի մը վերջ մանրամասնութիւններ ի մէջ բերելու՝ որոնք անհետաքրքրական չեն:

Բառական դժուարին կ'երեւայ մեզ ընդունիլ թէ Մովսէս Նարեկացի Ս. Բասիլիոսի Վարդի իրեն անկարգ աղբիւր գործածած ըլլայ՝ յուշարէն

¹ S. Basilei subit le martyre, d'après la Chronique de S. Jérôme, la 13e année de Constantin. Cf. Eusebii Chron., ed. Mai et Zohrab, p. 396.

² «Օσαπερ έρωαα, ήκουσα και έδιδάχθη». Acta S. Basilei, § 23. Il sera peut-être utile de faire remarquer que le manuscrit de Paris s'arrête au § 22 du texte des Bollandistes, et par conséquent ne dit rien de l'auteur, ni de la conversation théologique qu'il aurait eue avec S. Basile.

³ Goerres, l. c, p. 120. Nous renvoyons du reste à cet ouvrage pour tous les détails de la question critique.

¹ Ս. Բասիլիոս ըստ Ժամանակագրութեան Ս. Թեոփիմոսի՝ պատմողիմար 136 տարին վկայած է: Հմմտ. Եմերսոնի գրութիւն, ապ. Մայիս եւ Չօհրայ, էջ 396:

² «Օσαπερ έρωαα, ήκουσα και έδιδάχθη». Acta S. Basilei § 23. Քերեւոս օպարակ է միտ գրել, սալ որ Փարիսի ձեռագիրը Վրդանանից հրատարակած բնագիրն է 22 տեղը է գաղբի, աստի եւ հեղինակին վրայ քան մը չենք, եւ ոչ ոչ այն ստուտանքարական վերամասնութեան ժողովը զոր Ս. Բասիլիոսի հետ անեցած կ'ըստի:

³ Görres, p. 120: Այս գործին կը խաղըրէ ընթերցողը քննադատական ինչորոց բոլոր մանրամասնութեանց նկատմամբ:

en grec, soit en arménien. S'il avait eu le document entier à sa disposition, il n'eût certainement pas manqué de nous signaler l'horrible maladie et la mort de Licinius.¹ Nous aimons mieux croire qu'il a trouvé, déjà transcrits dans quelque autre ouvrage, les données que nous faisons remonter aux Acta; et pour nous cet ouvrage doit être la traduction arménienne de l'Histoire ecclésiastique de Soerate, que nous avons déjà signalée comme étant fortement interpolée.²

Voici les raisons qui nous paraissent militer en faveur de l'hypothèse que nous venons d'énoncer:

1° Nous serons en mesure, à la fin de cette étude, de pouvoir affirmer que le Soerate arménien dont se servait Moïse de Khoren comprenait la Vie de S. Silvestre. Or la première moitié de la notice sur Constantin (c. 83) ayant été empruntée à ce document, il est bien vraisemblable que la seconde moitié (c. 88) provient aussi du même ouvrage.

2° La transcription du mot *Γαλλους* en *Գաղղուս* fait pendant à celle des mots *ἀρίολος* et *μαρσιόκ* en *արթուզակ* et *ժարիզակ*,³ et peut, réunie à d'autres indices, contribuer à montrer une communauté d'origine.

3° A cela vient s'ajouter une particularité assez curieuse. D'après le passage de Moïse de Khoren que nous avons signalé comme extrait des Acta S. Basilei, Licinius aurait été envoyé en Gaules pour y être employé au travail des mines (*քնել ի մետաղ*). Ce dernier détail dénote chez l'écrivain une ignorance profonde de ce qu'étaient l'empire romain et ses empereurs. Le texte grec n'a rien de pareil et parle seulement d'un exil. Mais, chez Moïse cette mention de l'exil dans les mines n'est pas isolée. Deux chapitres plus loin (c. 90), il nous raconte que Constantin «exila Arius dans les mines» (*և ինչնական արտասահմանայ ի մետաղ*); or cette aggravation de peine remonte au Sostrate arménien et ne se rencontre chez aucun autre auteur. Il dit en propres termes: «Lorsque le saint Concile eut voté les canons et que l'empereur eut exilé Arius dans les mines...» (*Ետ սահմանի կանոնի սուրբ Ժողովոյն,*

և կամ Հայերէն քնարէն: Եթէ ամբողջ այն յիշատակարանն էր առկէն սենեկսոր, անդուշա զանց չէր առնուր պատմելու մեզի ի կինիսնսնոր զարհուրելի Տիւանգութիւնն ու մահը: Աւելի է կ'օրոքորէր կարծել թէ արդէն ուրիշ արեւէ գործքի մը մէջ ընդդրինականած գտած է այն սենեկութիւններն, որոնց արբերք ըմբեր թէ վարդն ըլլայ. և ըստ մեզ այն գործն էր Սկիւրտայ Եղեղցական Պատմութեան Հայերէն թարգմանութիւնը, որուն նկատմամբ արդէն նշանակեցինք թէ շատ բազմութիւ յետսմաւու ընդմիջարկութիւններ կրած է:»

Ահա առիթ այն պատճառներն որ մեզնի կ'երևայ թէ ի հոգին կ'իւնեն այն ենթադրութեան՝ զոր այժմ՝ այսօրնեցինք:

1. Երբ այս սուսմատարութեան վերին ի վիճակի պիտի ըլլանք հաստատելու թէ Սկիւրտայ Հայերէնը՝ զոր Մ. Խորենացի կը գործածեր, Ս. Մեղիթարոյ մ'աւրել կը բովանդակէր: Արդ կուսուսէր հիշատակ նկատմամբ գրուած ծանօթութեան սուսման կէտը (ԳԼ. 24) այն գրութեանն փոխառուայ ըլլալով՝ շատ հասանալիտ է որ երկրորդ կէտն ալ (ԳԼ. 2Ը) միեւնոյն գործքէն ստանաւ ըլլայ:

2. *Γαλλους* բառին «Գաղղուս» տառադար. ձևիւր համեմատ է *ἀρίολος* եւ *μαρσιόκ* բառերուն «արշուղակ» եւ «ժարիզակ» փոխակերպն է, և կրնայ ուրիշ նշաններուն հետ միանալով ցուցնել միեւնոյն աղբիւրի յառու գալը:

3. Սուրբայ կ'ուսենայ տառական հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը: Մ. Խորենացոյն այն խօսքին համեմատ՝ որուն համար նշանակեցինք թէ Ս. Բասիլեոսի վարդէն բարեկեցութիւն է, Լիկինիան զարգիւս խաւրած է որպէս զի բովերու մէջ աշխատի. («Գնէլ ի միտառ») Այս վերջին մանրամասնութեան կը ցուցնու որ հետեւեալք թանգարտութեան մէջ էր հասնական կայտարարեան և և իւր ինչնականաց նկատմամբ: Ետնարէն բնագիրն այսպիսի բան մը չունի և Յովնայ սքառաբի զիցայ կը խօսի: Բայց Մ. Խորենացի այստեղ չէ միայն որ կը յիշատակէ առաքուրին ի բովս: Երկու գրութիւ ետքնալ (ԳԼ. Գ.) կը պատմէ թէ կուսանդիսնոս զԱրիոս բովերու աշխատութեան սքառաբից. («Ես Քիւսանդիս արտասահմանայ ի միտառ») որք պատճայ այս ծանրացումն կը գտնենք Սկիւրտայ Հայերէնին մէջ, և արեւ Տեղեկական քով շէնք հաճախիլք: Սկիւրտ կ'ըտ բառ. սա բառ. այսպէս: «Ետ սահմանի կանոնի սուրբ Ժողովոյն, եւ արտոս սահմանութեան Արիոսի ի միտառ ի թագաւս»

¹ Acta, § 21.
² Cf. *Հանդէս*, 1892, p. 879. Si notre hypothèse se trouvait être fautive, nous en serions quitte pour admettre qu'il a existé en arménien une traduction des Acta S. Basilei. L'extrait de ces Actes qui figure dans les *Ménologes arméniens*, au 26 Avril, nous semble être un abrégé de notre texte grec actuel. Le *Յովնամատար* imprimé à Constantinople en 1733 ne donne pas l'auteur de ces Actes; mais un manuscrit de Paris les attribue, comme le grec, à Jean de Nicomédie. (*Man. arm.* No 89.)
³ *Հանդէս*, 1892, p. 252.

¹ Acta, § 21.
² *Հանդէս*, «Հանդէս», 1892, էջ 879: Եթէ մեր այս ենթադրութիւնը սխալ ցուցնու, յստակապէս պատրաստ ենք ընդունել թէ վարդէն Ս. Բասիլեոսի Հայերէն թարգմանութիւնն մը կար: Հայերէն Եւանջելիոսն մէջ Արիւրի իջ տրուած տեղը շատուած վարդայ քարտուածքը կ'երևայ մեզ թէ այժմու յուսարէն ընդարձակ հասանալիտ է: Եւանջելիոսն ար 1733ն է ի գաղթն ապագորած է. վարդն Տեղեկական անուր յիտար. բայց Պարբիթ մէջ ձեռագիրը յուսարէնի համեմատ Յովնանոս Եղեղցականաց կ'ընծայէ: (*Man. arm.* No 89.)
³ «Հանդէս», 1892, էջ 252:

եւ արտաքս սահմանութեան Արիստի ի մտապի ի թագաւորէն . . .) .¹ On voit maintenant où Moïse a pris ce renseignement. Le texte grec de Socrate porte seulement: «Un ordre de l'empereur envoyé en exil . . .» (Βασιλέως δὲ πρόσταγμα . . . εἰς ἐξορίαν ἀπέστειλεν). Ces différents passages nous ramènent évidemment à un seul et unique traducteur qui semble ne pas comprendre l'exil sans le travail des mines, et ne se demande même pas si une telle pénalité pouvait être appliquée à un empereur et si elle était employée vis-à-vis des hérétiques.²

Enfin 4°, les chapitres qui précèdent et qui suivent notre chapitre 88 dénotent presque tous des emprunts au Socrate arménien. C'est de là que le chapitre 89 doit avoir pris les noms des Pères de Nicée, et le chapitre 90 la condamnation d'Arius à l'exil dans les mines. Nous avons déjà étudié les sources du chapitre 83, et nous estimons, fait beaucoup plus important, que la source de l'histoire de sainte Nouné et de la conversion des Ibères (chapitre 86) ne peut être cherchée ailleurs qu'au chapitre 20 du livre I de Socrate.

Nous allons maintenant essayer de le démontrer.

Paris, 27 février, 1893.

A. CARRIÈRE.

¹ Je dois la communication de ce fragment du Socrate arménien et des autres passages que j'ai cités l'occasion de citer, à l'inépuisable complaisance du P. Basile Sarkisian.

² Cf. M. de Kh. III. 33: Սա գարնոյց ոսմենայն Հարս սուրբ, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեայ էին ի մտապս: Ici encore Moïse dépend de Socrate, V, 2, où il n'est question que de l'exil simple (. . . τοῖς ἐξορισθέντας ἀπέλαλει). Nous pouvons dire d'avance qu'on trouvera dans la traduction arménienne l'addition ի մտապս.

րէն¹ Այստեղ կը տեսնենք թէ ուստի առած է Մ. Խորենացի յիշեալ տեղեկութիւնը: Սոկրատայ յունարէն բնագիրը պարզապէս կ'ըսէ՝ «Եւ հրամանաւ թագաւորին առաքեցաւ յաքսարս» (Βασιλέως δὲ πρόσταγμα . . . εἰς ἐξορίαν ἀπέστειλεν). Այս պէտքով տեղերն սկիզբային կերպով ձկ եւ մի միակ թարգմանիչ զէ մտանանիչ կ'ընեն, որ կ'երեւայ թէ աքսարսը մ'առանց բովորու աշխատութեան չէր բերներ. եւ չէր խորհրդածած թէ այնպիսի պատիժ մը կրնար գործադրուիլ ինչպիսիակ է թէ է գործադրուած է այն հերետիկոսաց զայս՝:

Վերջապէս 4. Մեր այս ՉԼ գլխուն նախնութեաց եւ հետեւորդ գլուխներն աճեն ալ Սոկրատայ հայերէնէն փոխառութիւններ կը ցուցնեն: Այն գրութեանէ է որ ՉԲ գլուխն Նիկիոյ տոլմոլիցն Հարց տնտեսներն առած պիտի ըլլայ, եւ Չ գլուխը՝ Արիստի ի մտապս աքսարսելու դատապարտուիլը: Արդէն ուսումնասիրեցի՞րք ՉԳ գլխուն աղբիւրները, եւ կը կարծենք՝ որ շատ կարեւոր կէտ մնն է, թէ նաեւ Սրբուհոյ Նունէի եւ Վրաց գարնի պատմութեան (չԼ. ՉԶ) աղբիւրն ուրիշ տեղ փնտռելու չէ: Բայց թէ՛ Սոկրատայ Ա գրոց Ի գլխուն ձկ:

Այժմ՝ պիտի ջանանք ասպնցւցանել զայս:

Փարիզ, 27 Փետր. 1893:

Ա. ԳԱՌԻՐ

¹ Սոկրատայ հայերէնէն այս հասոյտարսի՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեր ալ, զորոք առիթ պիտի ունենամ ի մէջ բերելու, պարտական եմ շ. Բարսեղ Սարգիսեան Վ. Թ սեպտեմբ. բարեպաշտութեան:

² Հմմտ. Մ. Խոր. Գ, չԼ. 1. Գ. «Սա վարնոյց դաւմենայն Հարս սուրբ, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեայ էին ի մտապս»: Այստեղ ալ Մ. Խորենացի Սոկրատէն կ'օրոշուի ուրիշ՝ Ե. չԼ. Բ, ուր սակայն պարզ աքսարսի փոյ է իտքը. (. . . τούτ . . . ἐξορισθέντας ἀπέλαλει). Կրնանք յառաջընեն իսկ ըսել, որ հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ «Ի Գ-ը» յաւելուածը պիտի գրուուի:

Չ Ե Ն Ո Ր Գ Լ Ո Կ

Համեմատական յիստորիայի իրոյթի մը:

(Հ-ը ունենալու է նաև Գ-ը Լ-ը)

Չ Ե Ն Ո Ր

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ե Ր Ե Ր

§ 15. էջ 24, 32—34, եւլեալ ի կիրարկոյ՝ մնայր ժամանակս ինչ ի Սերաստիար հասարակէլ գրաստ կրնանարաց: Եւ զմանն վարդապետս կուէր:

Արթ. . . . Ետուն ողջոյն եւ յարկեալ անտի (թ էջ 604, կերտարայ) . . . զայլին հասանէին ի քաղաքն էջ 605, Սերաստոցաց եւ անդ յեղեալ յերկիզմս աւուրս ոչ սակաւս: Եւ զտանէր քաղմուսութիւն եղբարց զՅրս հասանեցուցանէր ընդ իւր գաւլ զի զիճակեցուցէ զնոստ ի քահանայութեան յիւրում աշխարհիս: